

Комунальний заклад вищої освіти
«Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія»
Запорізької обласної ради
Факультет реабілітаційної педагогіки та соціальної роботи
Кафедра спеціальної педагогіки та спеціальної психології

МАГІСТЕРСЬКА РОБОТА

Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у
підлітків з труднощами в навчанні

Виконавець: студентка групи СОМ-2(2)

спеціальності: 016 Спеціальна освіта

Коваленко Лілія Володимирівна

Керівник: Панов М. С.

Рецензент: Походенко С. В.

Нормоконтроль _____ Ю. С. Дерев'янку

Запоріжжя

2020 р.

РЕФЕРАТ

Магістерська робота: 117 с., 2 рис., 68 джерел, 2 додатка.

Особливої актуальності набуває розробка і практичне забезпечення нової системи громадянського виховання, мета якого – формування у підлітків з труднощами в навчанні комплексу громадянських якостей, компетентностей та активної громадянської позиції, що передбачає формування власної ієрархії цінностей, уміння відстоювати свої права, переконання, усвідомлювати свої обов'язки, виявляти толерантність до поглядів іншої людини, керуватися у вияві соціальної та громадянської діяльності демократичними принципами.

Об'єкт дослідження – громадянська відповідальність особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, структурування, моделювання для розробки моделі громадянської відповідальності особистості підлітка з труднощами в навчанні та виявлення психологічних чинників її формування; емпіричні: спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, психодіагностичні методики для вивчення рівнів та особливостей формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні, констатувальний та формувальний експерименти.

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ, ФОРМУВАННЯ, ГРОМАДЯНСЬКА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ, ПІДЛІТКИ З ТРУДНОЩАМИ В НАВЧАННІ.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Демократична громадянська освіта є важливою складовою становлення громадянського суспільства в Україні, що передбачає істотну трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості людей. Виклики, пов'язані з формуванням активного та відповідального громадянина з високим почуттям власної гідності, стійкою громадянською позицією, готовністю до виконання громадянських обов'язків, потребують комплексного підходу до вирішення поставлених завдань в умовах модернізації вітчизняної системи освіти. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні базується на необхідності створення сприятливих умов для формування та розвитку громадянських компетентностей людини у всіх сферах та на всіх рівнях освіти.

Правовою підставою для формування громадянських компетентностей на рівні середньої освіти є стаття 12 Закону України «Про освіту», яка визначає 12 ключових компетентностей, зокрема, «громадянські та соціальні компетентності, пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей», що відповідають меті та принципам освіти, і додатково – наскрізні компетентності, в т. ч. критичне мислення.

У Концепції «Нова українська школа» визначено: «Громадянські та соціальні компетентності включають володіння культурою демократії, правову компетентність, усвідомлення рівних прав і можливостей, толерантність, здатність до соціальної комунікації, здорового способу життя».

Стратегія національно-патріотичного виховання дітей та молоді на 2016–2020 роки визначає, що формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді повинно здійснюватися на прикладах героїчної боротьби Українського народу за самовизначення і творення власної держави, ідеалах свободи, соборності та державності.

Виховний процес повинен бути невід'ємною складовою всього освітнього процесу та орієнтуватися на духовні цінності українського народу (національна самосвідомість, ідентичність, самобутність, гідність, соборність, воля), загальнолюдські цінності, зокрема морально-етичні (гідність, чесність, справедливість, повага до інституту сім'ї, турбота, повага до життя, повага до себе та інших людей) та соціально-політичні (свобода, демократія, культурне різноманіття, повага до рідної мови та культури, патріотизм, шанобливе ставлення до довкілля, повага до закону, солідарність, відповідальність).

Вагомим елементом громадянської освіти має стати формування у громадян відповідального ставлення до інтересів України, захисту її суверенітету та територіальної цілісності, забезпечення безпеки та усвідомлення спільності інтересів людини та держави, розвиток національної ідентичності, що передбачає закріплення функціонування державної мови в усіх сферах суспільного життя, включаючи повагу та розвиток мов усіх національних меншин та корінних народів, які проживають на території України.

Громадянська освіта є важливою складовою освітнього процесу в спеціальній школі. Це складний і багатоаспектний процес, що вимагає системного залучення політичних, наукових та практичних освітніх і виховних зусиль. Соціально-економічні та політичні трансформації в Україні ставлять перед вітчизняною системою загальної середньої освіти нові завдання стосовно формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні. Існує пряма залежність між організацією громадянського суспільства й ступенем його відповідальності за те, що відбувається в державі: чим вищий рівень громадянської відповідальності кожного, тим вища громадянська відповідальність суспільства в цілому. Дослідження феномену громадянської відповідальності як особливого психологічного та соціального утворення зумовлено необхідністю сьогодення, що вимагає розробки та детального обґрунтування формування громадянської відповідальності підлітків. Основні якості людини як члена

держави та суспільства закладаються під час навчання в системі освіти, де продовжується формування громадянської відповідальності особистості. Найбільшою мірою питання розвитку громадянської відповідальності стосується підлітків як активної групи населення. Розуміння процесів формування громадянської відповідальності у підлітковому віці потребує глибоких психологічних досліджень, зокрема виявлення психологічних чинників, що впливають на цей процес.

Теоретичний аналіз наукової літератури з проблеми громадянської відповідальності особистості показав, що більшість учених робить акцент на феномені відповідальності як морально-етичної якості, як форми прояву локус-контролю, як професійної якості та як певної властивості особистості (І. Бех, М. Савчин та ін.). Витоки категорії «громадянська відповідальність» беруть свій початок від узагальнюючої дефініції «відповідальність особистості», яку досліджували зарубіжні та вітчизняні вчені. Зроблено акцент на вивченні внутрішньої відповідальності як важливої основи морального розвитку людини (Ж. Піаже); розмежовано відповідальність на ретроспективну (відповідальність за виконану дію) та перспективну – відповідальність за те, що потрібно зробити (С. Рубінштейн); проаналізовано еволюцію відповідальності та виокремлено її сутнісні ознаки (справедливість, пунктуальність, чуйність, наполегливість, сміливість тощо) (К. Муздибаєв); розроблено теорію відповідальності, у якій розглядається її взаємозв'язок з ініціативою як певною формою активності суб'єкта, обґрунтовується ідея добровільності, самодисципліни, самостійності (М. Бабкіна); виокремлено структуру відповідальності, подано відповідальність в навчально-виховному, психологічному та політичному аспектах (М. Савчин).

Проблема громадянської відповідальності і, зокрема, психологічних чинників її формування у підлітковому віці зумовлена віковими особливостями даного періоду. У дослідженнях вчених (І. Бех, Т. Калініна, Л. Помиткіна, О. Савицька, С. Ставицька, С. Яковлева) підлітковий вік визначається сенситивним періодом для формування та розвитку

громадянської відповідальності й опосередковується поєднанням зовнішніх (соціальних) і внутрішніх (психологічних) умов, які спонукають особистість до активного самопізнання, пошуків, виборів і реалізації у власному життєвому просторі.

Аналіз теоретико-методологічних джерел з досліджуваної проблеми засвідчив відсутність єдиної думки вчених щодо визначення психологічних чинників формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні. Не дивлячись на дослідження окремих складових відповідальності підлітків з труднощами в навчанні – зокрема, політико-ідеологічного та етносоціального її аспектів – досі не було здійснено спроб емпіричної експлікації психологічних чинників власне громадянської відповідальності. Попри її різнобічне вивчення з позицій філософії, педагогіки, спеціальної та вікової психології, соціології, залишається нерозкритим психологічний зміст чинників громадянської відповідальності. Сучасні дослідники (М. Савчин, О. Фурман) презентують громадянську відповідальність як якість особистості, що характеризується прагненням і вмінням оцінювати свою поведінку з точки зору користі чи шкоди для суспільства, узгоджувати свої вчинки з вимогами суспільства, нормами, законами та співвідносити свої потреби з реальними можливостями.

Отже, важливого теоретичного і прикладного значення набуває поглиблене вивчення сутності та структури громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні, обґрунтування чинників, критеріїв, показників формування громадянської відповідальності особистості підлітка. Вищезазначені аспекти зумовили вибір теми нашої магістерської роботи «Психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні».

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та емпірично дослідити психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні.

Для досягнення мети було визначено наступні завдання дослідження:

1. Здійснити теоретико-методологічний аналіз проблеми громадянської відповідальності особистості, визначити психологічний зміст поняття «громадянська відповідальність», описати особливості її формування у підлітковому віці та побудувати психологічну модель громадянської відповідальності особистості.

2. Емпірично дослідити рівень розвитку громадянської відповідальності у підлітків із затримкою підліткового віку та виявити особливості її формування.

3. Обґрунтувати психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків із затримкою психічного віку.

4. Розробити та експериментально перевірити психолого-педагогічну програму з формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні.

Об'єкт дослідження – громадянська відповідальність особистості.

Предмет дослідження – психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні.

Теоретико-методологічну основу дослідження склали: концептуальні положення особистісно-орієнтованого (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, У. Джеймс, С. Максименко, Г. Олпорт, В. Панок, Г. Радчук, В. Рибалка, К. Роджерс, М. Савчин, та ін.); структурного (Б. Братусь, О. Леонт'єв, В. Петровський, М. Сперанський), системного (Б. Анан'єв, Г. Костюк, К. Муздибаєв, В. Сафін), аксіологічного (М. Боришевський, Е. Левінас, В. Тугаринов), аксіоматичного (М. Кияшко, Л. Подшивайлова); діяльнісного (А. Купавцев, І. Фіхте) підходів до проблеми становлення та розвитку особистості та індивідуальності (О. Сергеєнкова); психологічні підходи до гуманізації професійної підготовки (Г. Балл, О. Бондарчук, Н. Володарська, Ж. Вірна, Л. Карамушка, А. Маслоу, В. Моляко, Н. Побірченко, О. Савицька, В. Рибалка, І. Томажевська, В. Семиченко, М. Томчук, Н. Чепелева, В. Юрченко та ін.); соціокультурний підхід в освіті (В. Андрущенко, І. Бех, І. Зязюн, В. Кремень, О. Савченко та ін.); положення про соціальну

зумовленість навчання дітей з особливостями психофізичного розвитку (В. Бондар, Л. Виготський, І. Єременко, В. Засенко, А. Колупаєва, М. Супрун, О. Таранченко, Г. Харченко та ін.); сучасні наукові погляди щодо особливостей супроводу підлітків з особливими освітніми потребами (В. Кобильченко, А. Колупаєва, С. Кульбіда, Т. Сак, Т. Скрипник, О. Таранченко, О. Федоренко та ін.); положення про вікові закономірності розвитку (Л. Виготський, Я. Гошовський, В. Давидов, Д. Ельконін), положення про відповідальність як системоутворюючий параметр життєтворчої активності особистості (В. Ямницький).

Методи дослідження: у магістерській роботі використовувався комплекс взаємодоповнюючих методів:

– теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення, систематизація, порівняння для розкриття сутності та визначення базових понять досліджуваної проблеми, структурування, моделювання для розробки моделі громадянської відповідальності особистості та виявлення психологічних чинників її формування;

– емпіричні: спостереження, анкетування, бесіда, інтерв'ю, психодіагностичні методики для вивчення рівнів та особливостей формування громадянської відповідальності, констатувальний та формувальний експерименти для вивчення особливостей та формування громадянської відповідальності підлітків з труднощами в навчанні.

Теоретичне значення одержаних результатів полягає в тому, що: обґрунтовано структурні компоненти громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний); визначено вікові особливості громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні (розвиток ідентичності, прагнення до саморозвитку, розвиток рефлексії); обґрунтовано критерії та показники громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні (громадянська обізнаність, смисложиттєві цінності, почуття впевненості та надійності, почуття довіри до громади, мотивація до

дії та ін.); удосконалено діагностичний інструментарій вивчення громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні та загально-теоретичні уявлення про процес формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні.

У дослідженні взяли участь 38 підлітків з труднощами в навчанні які навчаються у Комунальному закладі «Запорізька спеціальна загальноосвітня школа-інтернат № 1» Запорізької обласної ради та 34 підлітка із нормотиповим розвитком які навчаються у Запорізькій загальноосвітній школі I-III ступенів № 58 Запорізької міської ради Запорізької області віком від 14 до 17 років.

Практичне значення одержаних результатів дослідження полягає у розробці та експериментальній перевірці психолого-педагогічної програми з формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні, яка може використовуватися психологами у своїй практичній діяльності. Також, основні результати дослідження доцільно використовувати в процесі освітньої підготовки та підвищення кваліфікації спеціальних психологів і корекційних педагогів.

Апробація результатів дослідження: Матеріали і результати дослідження висвітлювалися на: III Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми ортопедагогіки, ортопсихології та реабіліталогії» м. Запоріжжя, 04–05 жовтня 2019 р. / Комунальний заклад вищої освіти «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до кожного розділу, загальних висновків, додатків, і списку використаних джерел (всього 68 найменування). Основний зміст магістерської роботи викладено на 92 сторінках, загальний обсяг роботи становить 117 сторінок. Робота містить 19 таблиць та 2 рисунка.

ВИСНОВКИ

Узагальнення теоретико-емпіричних результатів дослідження психологічних чинників формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні дає підстави зробити наступні висновки:

1. Здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми громадянської відповідальності особистості та виокремлено основні психологічні підходи до вивчення проблеми громадянської відповідальності: структурний, системний, аксіологічний, особистісно-орієнтований, діяльнісний. Провідним визначено особистісно-орієнтований підхід, сутність якого полягає в забезпеченні особистістю розуміння та прийняття власного «Я», закріплення тенденції до актуалізації внутрішніх потенціалів, їх самореалізації та утвердженні власних досягнень особистості.

Визначено психологічний зміст поняття «громадянська відповідальність» як структурне утворення, що є сукупністю особистісних якостей людини, які на основі синтезу психічних функцій забезпечують суб'єктивне сприйняття навколишнього світу, вибудову ціннісно-сислової сфери, цілей, мотивів, емоційного ставлення до громадянського обов'язку, вольову саморегуляцію та вибір шляхів саморозвитку.

Досліджено особливості формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні: потреба в саморозвитку та становлення власної ідентичності. Завдяки вказаним особливостям відбувається реалізація потреби в самоусвідомленні, зумовленої суперечностями між уявленнями про себе, що існують в підлітковому віці, прагненнями самоствердження, незалежності, пошуку реалістичного погляду на світ і себе.

Побудовано психологічну модель громадянської відповідальності особистості підлітків з труднощами в навчанні, що включає основні компоненти (когнітивний, емоційно-мотиваційний, поведінково-вольовий, морально-духовний) з їх ключовими характеристиками; провідні механізми

(ідентифікації, менталізації, цілепокладання, персоналізації персоніфікації та рефлексії як загального механізму дії і необхідної підліткам з труднощами в навчанні для переосмислення своєї внутрішньої сутності, як спрямування пізнання підлітка на себе, як оцінка своїх якостей і станів); психологічні чинники, що здійснюють вплив на кожний компонент громадянської відповідальності.

2. Емпірично досліджено рівні громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні. Дослідження показало, що у підлітків з труднощами в навчанні стан емоційно-мотиваційного та поведінково-вольового компонентів знаходиться на середньому рівні, а морально-духовного та когнітивного компонентів на низькому рівні.

До особливостей формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні віднесено: підвищену цінність власного здоров'я та занижену зацікавленість брати відповідальність на себе за власні вчинки та поведінку; почуття громадянського обов'язку та відповідальність за власні вчинки у підлітків з труднощами в навчанні сформовано недостатньо.

3. Обґрунтовано психологічні чинники формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні та встановлено наступні: радикальність (чинить прямий вплив на формування емоційно-мотиваційного компонента), гнучкість/дипломатичність (чинить прямий вплив на формування емоційно-мотиваційного компонента), емоційна стійкість (чинить прямий вплив на формування поведінково-вольового компонента), самостійність (чинить прямий вплив на формування поведінково-вольового компонента та зворотній вплив на формування когнітивного компонента), врівноваженість (чинить зворотній вплив на формування когнітивного), інтелект, абстрактне мислення (чинить прямий вплив на формування когнітивного та поведінково-вольового компонентів), оборонна життєва позиція (чинить зворотній вплив на формування емоційно-мотиваційного та когнітивного компонентів), конструктивна життєва позиція (чинить прямий вплив на формування поведінково-вольового компонента). Дані чинники

домінують в особистісному розвитку та відображають ставлення підлітків до власної громадянської відповідальності, ставлення до себе та до інших людей.

4. Розроблено та експериментально перевірено ефективність психолого-педагогічної програми супроводу формування громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні. Програма психолого-педагогічного супроводу включає психологічний тренінг, що спрямований на формування громадянської відповідальності; психологічне консультування, що спрямоване на підтримку підлітків у процесі виявлення власної відповідальності; тематичний відеолекторій, до якого включено науково-популярні та художні відеофільми, які сприяють збагаченню особистісного досвіду у формуванні власної громадянської відповідальності; організація волонтерського заходу для підлітків, що практично засвідчило сформованість громадянської відповідальності.

Підтверджено позитивні зміни в усіх компонентах громадянської відповідальності у підлітків з труднощами в навчанні експериментальної групи. Найбільші зміни відбулися у когнітивному компоненті громадянської відповідальності, що пов'язано з усвідомленням ними залежності успішної життєтворчості від сформованості власної громадянської відповідальності; у емоційно-мотиваційному компоненті показники зросли в межах середнього рівня, що пов'язано з відповідальним ставленням підлітків до формування цілей на майбутнє та бажанням керувати емоційною сферою життя; у поведінково-вольовому компоненті показники також зросли в межах середнього рівня, що пов'язано з процесом волевиявлення, який є важливим і відповідальним у життєвому самовизначенні підлітків; у морально-духовному компоненті показники зросли з низького до середнього рівня – це пояснюється опосередкованим впливом усіх визначених чинників.